

Суспільно-політичне становище Волині у VI-XII ст.

Дулібський союз племен. Входження до складу Київської Русі

Дуліби – одне із великих східнослов'янських племен, чи об'єднань слов'ян, згадуваних у давньоруських літописах та у творах арабського історика Масуді. Жили у верхів'ях Західного Бугу і правих приток верхньої течії Прип'яті. Дуліби, як і їх східні сусіди деревляни, жили у великих лісах.

У 40-х роках X ст. писав про східних слов'ян араб Масуді у своєму географічному творі «Золоті луки». Тут він розповідає, що одне зі слов'янських племен, корінне між ними, колись панувало над іншими, верховний цар був у нього, і цьому цареві корилися всі інші царі; але потім пішли розбрати між їхніми племенами, союз їх зруйнувався, вони розділилися на окремі коліна, і кожне плем'я обрало собі окремого царя. Це слов'янське плем'я, яке панувало колись, Масуді називає Valinana (Волиняни).

Назва племені «дуліби» - дуже стара, вона має свої паралелі в хорутанських дулібах, в чеських і моравських дулібах. Вірогідно, це був племінний союз, який під час великого переселення народів розпався на чеських дулібів і дулібів у басейні рік Прип'яті і Бугу, що наприкінці VIII або на початку IX ст. переселилися за Прип'ять, на землі дреговичів.

Значення цього імені - неясне. У деяких слов'янських мовах (російській, болгарській) слово «дулеб», «дулуп» означає дурного, неповоротного чоловіка. Може це малопочесне ім'я дали цьому племені рухливіші сусіди, що насміхалися з дулібів; що вони мало підприємливі, неповороткі.

У VI-VII ст. дуліби стояли на чолі міжплемінного об'єднання східних слов'ян. При імператорі Візантії Іраклієві (610-646рр.) плем'я дулібів зазнало нищівної поразки від аварів. В «Повісті минулих літ» описується, як авари знущалися в дикий спосіб над ними, навіть до возів своїх запрягали дулібських жінок. Але згодом авари-обри пропали без сліду, а витривалі дуліби залишилися у волинській стороні. У 907 р. дуліби, на чолі з князем Олегом, брали участь у поході на Царгород.

У X ст. дулібське племінне об'єднання розпалося і, передбачається, що воно ввійшло до складу Київської Русі під ім'ям племінної спілки волинян та бужан, ставши складовою частиною Руської держави.[1, 3]

Волинське князівство. Розбудова південної смуги городищ

Волинь до 1170-х рр. залишалася в залежності від Києва. Хоч у Києві князі змінювалися часто, всі вони особливо пильнували, щоб вдержати багату Волинську землю під своєю рукою та не допустити до неї суперників з інших княжих династій. Одночасно із змінами в Києві, мінялися волинські князі. Вони були повністю залежні від Києва і повинні були виконувати волю київського князя. Так, Володимир Мономах вимагав повного послуху від Ярослава Святополковича: «Наказав йому до себе приходити, коли тебе закличу». Непокірні князі втрачали князівство.

Виділення Волині в окреме князівство довершив Ізяслав Мстиславич, внук Володимира Мономаха. Як і інші князі з Мономахової династії, він добивався влади у Києві і тричі на короткий час був київським князем (1146 — 1154). Але, зустрічаючи вперте суперництво з боку інших князів, він вважав київський престол непевним для себе, тому основну увагу скерував на Волинь, де почав організовувати князівство для свого роду. Ізяслав переселив до Володимира родину, помічниками йому були брати Володимир і Святополк

Його суперник на київському престолі Юрій Мономахович намагався 1149 р. захопити Волинь, але Ізяслав відбив наступ. Коли галицький князь Володимирко зайняв Бужськ та деякі міста на Погорині, Ізяслав 1150 р. вирядився на Перемишль і 1153 р. розгромив галицькі полки над Серетом.

У своїх політичних заходах Ізяслав спирався на близькі зв'язки з Угорщиною та Польщею. Угорський король Гейза ставився до Ізяслава з великою повагою, називав його батьком та заявляв: «Твій щит і мій нероздільні від себе». Гейза давав Ізяславу кілька разів велику допомогу — навіть 10 тис. війська, на той час незвичайну силу. Військову допомогу надавали Ізяславу також польський князь Болеслав Криворотий та чеський Владислав. Сім'я його батька Мстислава була зв'язана шлюбами з усіма цими династіями.

Після смерті Ізяслава (1154), Юрій Мономахович, який в той час остаточно став київським князем, ще раз намагався захопити Волинь для своєї сім'ї, але не мав успіхів і задовольнився тим, що в його руках залишилися міста Погорини. Це була остання спроба київських князів утримати владу Києва над Волинню. Син Ізяслава, Мстислав, який на короткий час став київським князем (1167 — 1170), зумів забезпечити Волинь своїй родині, і з того часу Волинська земля розвивається як незалежне князівство.

Волинь не уникнула процесу роздроблення, який в цей період відбувався на Русі. Після смерті Мстислава Ізяславича (1170) його сини поділили Волинську землю: Роман одержав Володимир, Всеволод — Белз, Святослав — Червен, Володимир — Берестя.

Луцьке князівство відокремилось від Володимирського в середині XII ст., але пізніше інколи знову з'єднувалося з ним. Воно займало басейн р. Стиру; від сусідніх земель не відокремлювалося ніякими природними межами.

У південній частині Луцького князівства споруджено ряд укріплених міст: Перемишль, який очолював окрему волость, Дубен (Дубно), мабуть, друге за значенням, поряд з Луцьком, місто, Стожок (Стіжок) і Данилів, укріплені Данилом, Крем'янець (Кременець). Броди згадуються тільки принагідно у «Повчанні» Володимира Мономаха. На кордоні Галичини стояли Збараж (тепер с. Старий Збараж Збаразького р-ну Тернопільської обл.) та Пліснеськ (тепер урочище поблизу Підгірець Бродівського р-ну Львівської обл.). [3, 6]

Галицько-Волинська держава. Особливості «градобудування».

Об'єднана під рукою Романа Мстиславовича, а пізніше його сина Данила, прозваного Галицьким, Галицько-Волинська держава у середині XIII ст. зустрілася із потужним азіатським завойовником в особі монгольського війська під проводом хана Бату. Не маючи змоги мілітарно протистояти завойовнику у відкритому бою, князь Данило Романович основну увагу звернув на будівництво укріплень, які мали стати опорними базами антимонгольського руху.

«Гради», тобто замки, попереднього періоду склалися в основному з земляних валів, з якими були з'єднані дерев'яні городниці, ворота, зведені мости тощо. Але дерев'яні

«гради» виявлялися вже слабкими проти поліпшених засобів наступу, які мали у розпорядженні ординці. Підготовляючи боротьбу проти орди, Данило почав будувати міцніші укріплення — кам'яні. Найпоширенішим типом кам'яної споруди став «стовп», тобто вежа, побудована з каміння і цегли. Розбудовуючи Холм, Данило поставив посередині міста високу вежу, яка мала кам'яну підбудову, але в цілому була споруджена з дерева: це був перехідний тип споруди, в якому з'єднувалися камінь і дерево. Але недалеко під Холмом (у Білавино) Данило побудував «стовп» із самого каміння. З того ж часу походили, правдоподібно, кам'яні башти у с. Стівп'є. Володимир Василькович побудував муровані стовпи у Кам'янці (Литовському) і Бересті, Мстислав Данилович у Чорторійську. Подібним способом побудовані й інші укріплення, яких і татари не відважувалися здобувати (Холм, Кременець, Данилів). [6, 11]

Загальні особливості розвитку городищ Південної Волині

З утворенням племінних князівств з'являються численні укріплені поселення — "гради", "тверді", як їх називають літописи. За матеріалами Північної Буковини, Б.О.Тимошук виділяє серед укріплених поселень кінця I тис. сховища, адміністративно-господарські центри, святилища, князівські фортеці.

Племінні гради волинян досліджені поки що слабо. До їх числа дослідники відносять ранні комплекси Луцька та Волині. У басейні Ікви виділяються фортеці волинян Уніяс, Дубно, Муравиця, Торговиця. Вони мають значну укріплену площу, по-тужні відклади культурного шару X ст., навколо них відкриті синхронні селища. На думку Прищепи Б, Ткача В. їх слід віднести до общинних адміністративно-господарських центрів. Інші ранні городища використовувались, вірогідно, як сховища та місця проведення різноманітних громадських заходів, в тому числі релігійних дій.

Після походу Володимира Святославича у 981 р. Волинь була включена до складу Київської Русі і на її території активно проходили процеси одержавлення та феодалізації. В XI ст. адміністративно-господарські центри волинян продовжують розвиватися, той же час деякі общинні фортеці були покинуті. В середині XII

ст. було розгромлено Муравицьку фортецю і вона більше не використовувалась, аж до XV

ст. Значними адміністративно-політичними центрами стали Торговиця і Дубно. У

XII

– першій половині

XIII

ст. вони набирають все більше міських ознак. Подібний шлях розвитку пройшли фортеці Уніяс та Кременець. Матеріали досліджень городищ у басейні Ікви свідчать, що заміна общинних і надобщинних структур новими територіальними утвореннями доби Київської Русі відбувалася протягом тривалого часу (кінець

X

- середина

XII

ст.) і проходила шляхом укрупнення старих територіальних одиниць.

Політико-адміністративні центри Русі тут формуються, як правило, на місці старих племінних градів.

У першій половині XIII ст. за ініціативою князівської адміністрації було збудовано замок Данилів(гора Святої Трійці). Всі укріплення цього часу на Кременецьких горах розташовані ланцюжком вздовж їх північного краю, на давньому шляху, який вів із Середнього Подніпров'я через Плісненськ до Перемишля і далі в країни Центральної Європи.

В результаті монголо-татарських погромів зими 1240-1241 рр. та 1259 р. укріплені поселення в басейні Ікви, як і більшість міст Волині, були зруйновані. Згодом, в XIV - XV ст. вони відбудовуються. Кременець, Дубно та Торговиця розвиваються як середньовічні міста.

[10

,

11]

Слов'янські городища

Стіжок

Про місцезнаходження літописного міста Стіжка в історичних джерелах знаходимо такий опис: «Город у Волинській землі у верхів'ї струмка притоки Ікви (права притоки

стиру), нині городище, Замок на околиці села Стіжок Шумського району Тернопільської області».

Ці рядки наведені з географічно-археологічно етнографічного покажчика до «Літопису Руського» і на жаль його укладачі не уточнюють, що то за околиця. Існує версія, що це є місця західніше Троїцької гори, а одним із доказів того твердження є «масивний Кам'яний хрест в садибі вже покійного Михайла Устича з XII ст.». Цей хрест деякі дослідники другої половини XIX ст. вважали межею церковних земель, але на думку В. Рожка такі хрести ставили наші предки на місцях колишніх святинь, особливо монастирських храмів, менші за розмірами

на могилах визначних людей. Можливо, що той давній масивний кам'яний хрест є свідок літописного княжого граду Стіжка. Свою назву місто виводить від гір, що нагадують стіжки, які служили оборонним захисним ланцюгом з південної сторони, і були для нього не тільки сторожовими вежами, а й оборонними валами. Його заснування і існування згадують відомі дослідники XIX ст. українські, польські, але причини появи міста на історичній карті подають різні, проте датують його створення 1073 року. Коли Болеслав Сміливий тікав з Києва, по дорозі руйнував волинські міста, які не хотіли йому підкоритись, перемігши Ігоря Ярославича, князя Володимирського, приступив до укріпленого Кременця, де знаходивсь Мукосій, «покровитель на русинах», як його звали поляки, який добровільно уступив владу королю польському і за це мав привілейовану грамоту, в якій зазначались особливі права та ціле староство йому і нащадкам. По його смерті один з синів Петро, якому дістався Кременець, перший заклав своє старостинське правління в Стіжку, і в різні часи це місто було навіть однойменним повітовим центром.

Петро Мукосій заснував і розбудував Стіжок у протигагу Даниліва, який не хотів визнавати його старостинського правління дароване Мукосієві старшому на вічні часи польським королем Болеславом. Так, на думку В.Рожка, 1073 року з'явилося середньовічне літописне місто Стіжок, яке пережило кілька віків, а тоді стало звичайним селом. За своєю архітектурною будовою нагадувало це місто інші волинські міста, а разом з Данилівим, Кременцем та іншими було оборонним щитом Волині на її південних окраїнах. За його захисними мурами, вежами-бійницями знаходились князівський палац, адміністративні, житлові будівлі ремісників і міщан, ринкова площа, храми, монастирі. Свідками тогочасного економічного процвітання міста є чисельні археологічні знахідки в с. Стіжок впродовж останніх двох століть - вироби із заліза, скла, зокрема довгий меч, кам'яні хрести і інші речі XII-XIII ст.

Про наявність в Стіжку кількох храмів монастирів того часу зберігають і народні перекази, зокрема про Спаський монастир, згадка про нього є і в історичних джерелах.[12]

Залишки давньоруського поселення виявлені в с. Стіжок на горі Замок. Воно займало маленьку площадку (20x50 м) на вершині конусоподібної гори заввишки близько 40 м. Площадка не має валів і по формі відповідає обрисам гори. За архео-логічними матеріалами пам'ятка датується XII-XIII ст. На думку П.О.Раппопорта, це рештки літописного Стіжка, згаданого в літописах під 1259 р.[10]

Подальшу долю самого міста, його святинь і їх вірних подав нам літописець коли з наказу ханового темника Бурундая міські укріплення було зруйновано та перетворено цей град в беззахисне село. дипломатією, внаслідок переговорів воєначальника татар Бурундая з волинським князями Васильком, Левом та владикою Холмським Іоаном біля Шумська. При зустрічі 1261 року Бурундай сказав князю Василькові: «Якщо ви є мої спільники – розмечіте ж городи свої всі» і, як записав літописець: «Лев розкидав городи Данилів і Стіжок, а звідти послав воїв, Львів розметав. Василько ж, пославши воїв, Крем'янець розметав і Луцьк».[5, 7]

Уніяс

Урочище Уніяс розташоване на горі, до якої з усіх сторін ведуть круті підйоми, покриті листяними деревами. Воно ще в 70-х роках XIX ст. виглядало так: «З усіх сторін до нього круті підйоми, під самою крутизною гори є земляні вали, які мають в окружності 20 сажнів, посеред якого видно сліди кам'яного давнього укріплення. Саме урочище ділиться на кілька частин. З сторони села Антонівці видно площадку на вигляд греблі, оточеної ровами. Ці рови розділяють спочатку на дві частини цю площадку, далі такі ж рови утворюють третю площадку, тобто середня частина урочища, а далі новий поперечний рів. Є і п'ята подібна частина обведена ровами. У всякому випадку ці чотири частини урочища Уніясу відділені одна від одної ровами, мали колись свою історію і своє призначення серед оточуючої їх місцевості...».[12]

Городище Уніяс займає плато одного з масивів Кременецьких гір за один кілометр на півден-ний схід від хутора Антонівці. Перші повідомлення про нього з'являються в публікаціях другої половини XIX ст.. Але архео-логічні дослідження тут були розпочаті лише в 1987 р. експедицією Тернопільського обласного краєзнавчого музею під керівництвом О.М.Гаврилка. На плато збереглися кілька укріплених площадок, що тягнуться з півночі на південь на 800 м і піднімаються над долиною р. Іловиці на 90 м.

Центральне місце займає укріплення на горі Уніяс. Чотирикутна в плані площадка (250x200 м) захищена по периметру валами, ровами, ескарпами та урвищами. На її західному кінці знаходиться невелике мисове укріплення (Уніяс-II) трикутної форми розмірами 66x60x55 м. На північ від гори Уніяс знаходиться ще одна невелика укріплена площадка — Лиса Гора, овальна в плані (80x60 м), оточена по периметру валом і, частково, ровом. Великі укріплені площадки розташовані від Уніясу на північ (360x320 м) і південь (280x245 м). На всіх площадках виявлені западини, що утворилися на місці котлованів давніх будівель. Найбільше їх на Уніясі та на південь від нього, на горі Будники.

Під час розкопок О.М.Гаврилка досліджені житла-напівземлянки з печами-кам'янками, зібрано багату колекцію речових знахідок. Автор розкопок датував пам'ятку X-XI ст. Але серед уламків глиняного посуду є ліпні горщики куль-тури типу Луки-Райковецької.

Вірогідно, поселення виникло ще в

IX

ст. Частина речей відноситься до

XII

ст.: скляні браслети, деякі типи залізних виробів, зокрема ключ від навісного замка. Ще А.М.Андріяшев висловив припущення, що городище Уніяс є залишками літописного Стіжка. Але існує й інша думка, що ця фортеця була головною складовою літописного Данилова.[10]

На вершині гори, підніжжя якої порізане ровами і покрите залишками в три ради земляних валів, які ніби обручі через певні інтервали опоясали її, розташована штучна площадка(плато) яка нагадує чотирикутник неправильної форми, заокруглений по краях. Очевидно, що знята земля з верхівки цієї гори для створення будівельної площадки опускалась до підніжжя і перетворювалась в оборонні вали, що опоясували її з усіх сторін. Саме за відсутності такого природного фактора як водняний простір, за яким ховались мури середньовічних міст Волині, Уніяс захищав себе ланцюгом земляних валів, які опоясали неприступну стрімку гору, на якій він підіймався. Загальна довжина межі цього плато сягає біля півтори тисячі кроків, а по його краях збережені рештки найвищого останнього земляного валу-обруча. В кутовій стороні цієї площадки з південного заходу добре збереглися великі кам'яні і брили з залишками розчину між ними. Саме з них були складені вежі-бійниці, окремі камені вагою до кількох тонн, Ці вежі-бійниці між собою були поєднані в єдиний оборонний ланцюг земляними валами на яких височили дерев'яні, пізніше кам'яні стіни. Сліди тих кам'яних стін дуже добре простежуються. Серед залишок кам'яних веж видніються підземні ходи - складова частина захисного ланцюга кожного середньовічного міста, вони завалені камінням, проте входи до них чітко окреслені. Кожне місто мало своє водопостачання і Уніяс не був винятком та мав свою підземну водопостачальну мережу, основу якої становило природне гірське джерело, яке витікає і нині з-під залишків земляних валів і кам'яних веж в центральній частині гори з західної сторони.

Археологічні розкопки на Уніясі показують на залишки фундаментів і руїн масивних кам'яних будівель, які піднімались тут в XI-XIII ст. Будівлі ці, судячи з їх решток, вибудовані були з місцевого груботесаного каменю, між яким зберігається вапняний розчин.[12]

Данилів

За легендою, поява Данилів-града пов'язана із галицько-волинським князем Романом Мстиславовичем, який у 1201р., полюючи в околицях Стіжка, отримав звістку про народження сина Данила, в честь чого він і заклав місто Данилів.[10]

Питання про княжий Данилів залишається і по цей день відкритим. На думку однієї частини науковців - княжий літописний град Данилів знаходився за п'ять кілометрів на схід від сучасного села Стіжок, інші, в тому числі і, відомий дослідник Волині, професор Олександр Цинкаловський бачили його сліди в селі Одерадівка в напрямку містечка Шумськ «на південь від села Тилявки, заховалось там велике городище і підгороддя, де знаходять залізну зброю, кераміку XI-XII ст., вироби з заліза, кості, бронзи і скла».[12]

Провідні ж вчені України в минулому і сучасному, посилаючись на свої аргументовані пошуки і знахідки серед історичних, археологічних джерел та їх глибокий аналіз, стверджують, що літописне місто Данилів знаходилось поблизу Стіжка, за 2,2 км. від нього на схід. Його обстежив М.І.Островський, а роботу продовжив Рапорт П.А, які визначили, як рештки Данилова, впер-ше згаданого в літописах під 124 1 р. Укріплення знаходилось на вер-шині вапнякової гори

[
Додаток I

] з крутими схилами, заввишки 50 м. Площадка на вершині гори неправильної форми розмірами 270x80 м, валів немає. Культурний шар цілком відноситься до

XIII

ст. У 1259 р. місто було знищене Васильком Романовичем за наказом Бурундая.

[10]

В.Рожко відзначає, що як в часовому так і географічному поясі, середньовічний Стіжок

XI-XII ст. м іг бути містом-супутником княжого Даниліва, і головна причина появи на історичній карті цього середньовічного міста-супутника криється в тогочаснім політичнім і військово-стратегічнім житті України-Руси і Польського Королівства, зокрема відомі події пов'язані з походом короля Болеслава Хороброго на Київ та поверненням до Польщі, «... і щоб відомстити Великому князю Київському почав в 1073 році по дорозі захоплювати руські міста...». Саме після того з'являється на історичній карті середньовіччя місто-супутник граду Даниліва

-
Стіжок. Саме ж міс

то

Данилів має набагато старшу історію і дата його заснування ховається десь в X ст.

Перекладач, укладачі «Літопису Руського» місцезнаходження літописного Даниліва визначили так: «Данилів, город у Волинській землі коло лівого берега верхівки Іловиці (лівої притоки Понори, правої притоки Ікви, правої притоки Стиру), біля колишнього села Данилівка Стіжецької сільської ради Шумського району Тернопільської області».

На думку В.Рожка, свою назву отримало воно не від короля Данила, бо задовго до його княжіння існувало, проте в основу своєї назви захвало ім'я княже, воєводське, власне, свого засновника і будівничого.

Основною причиною заснування міста Данилів була військово-стратегічна, а тоді економічна, бо саме місцезнаходження його - на високій неприступній горі. Вибір цього природного оборонного фактору, його головне призначення

-
бути опорним пунктом для Волинської землі на її південних окраїнах. Саме з південних подільських степів нападали орди кочових племен, які перешкоджали мирному розвитку держави. Саме неприступність цієї місцевості говорить на користь того, що Данилів знаходився таки на схід від Стіжка, а не на околиці

с. Одерадівка, де городище XI-XII ст. є легко приступне, натомість із-за неприступності Даниліва, Батий відійшов 1241 р. від нього. Тому цей фактор при визначенні місцезнаходження його не можна ігнорувати. Але не можна ігнорувати й тогочасне економічне життя цього середньовічного міста Волині, бо процвітало в ньому ремесло і торгівля, а свідченням того є чисельні знахідки на місцезнаходженні літописного Даниліва біля Стіжка - вироби із металів, цегли, скла і інше. Все результати праці місцевих ремісників, які обмінювали свої вироби через посередників-купців на необхідні їм сировину і товари.

Отож тісно пов'язані між собою політичні, військово-стратегічні, економічні, а втім і духовні сторони життя півдня історичної Волині X-XI ст. були тими основними причинами появи середньовічного граду Данилів.[12]

В «Літописі Руському» маємо дві згадки про Данилів, одна з них датується 1241 роком, коли монголо-татарські війська підійшли до міста: «І прийшов він до Кам'янця та Ізяслава і взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них».
[7]

Орди Батия не змогли взяти місто, ані штурмом, ані облогою, тому змушені були відступити. Проте міць міста-фортеці в основу якої було покладено природний фактор – неприступна гора опоясана кільцями земляних валів, була подолана не військовою силою ворога, а відомими подіями 1261р.[7] Розметені оборонні мури Даниліва, яких не міг взяти ворог, вже перестали бути захистом його жителів, які розійшлись в пошуках більш надійнішого захисту.

Жодних літописних слідів про середньовічне місто по тому вже не знаходимо і мусимо визначити, що вищезазначена дата була для нього кінцевою.

Як пам'ять про минуле, дотепер на вершині гори знаходиться храм Святої Трійці [Додаток О, П], який дав другу назву даній вершині. Західний фасад з дзвіницею та північний вхід в апсидію прибудовані пізніше. За характером прибудови її відносять до XVI ст., а зведені вони були за почаївського ігумена Іова. Церква носила як культове, так і оборонне значення, про що свідчать мури будівлі: товщина стін – 108 см., а маленькі вікна знаходяться на висоті 2,5 м.

[8]
На думку професора , яка прозвучала під час роботи історичної конференції у Кременці 30 листопада 2011р., основна частина храму може бути залишком замкового донжону.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Велика історія України. - exlibris.org.ua

2. Грушевський М. Історія України – Руси. Т.III. – Наукова думка, 1993.

3. Дуліби. - uk.wikipedia.org/wiki/

4. Карий І.П., Терський С.В. Пам'ятки середньовічного оборонного мистецтва південної Волині у дослідженнях українських археологів міжвоєнного періоду.

-

www

.

nbuv

.

gov

.

ua

/

portal

/

natural

/

5. Крем'яниччина: літературне та історичне краєзнавство. За ред.. Ю.Т.Редько. – Крем'янець, 1992.

6. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Київ. 1984.

7. Літопис руський. – Ізборнік. Інтернет-ресурс

8. Матеріали краєзнавчого музею с.Стіжок, Шумського району

9. Медведєв С., Савчук В. Кременецький замок/Краєзнавчі нариси з історії Кременеччини. – Тернопіль. 2008р.

10. Прищєпа Б., Ткач В. Слов'янсько-руські городища IX – XIV ст. в басейні Ікви. / Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, Джура, 2002.

11. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. - <http://fortress.vif2.ru>

12. Рожко В. Літописні княжі гради Південної Волині Данилів і Стіжок. - istvolyn.info/index.php?...

13. Уніяс - городище. - uk.wikipedia.org/wiki/

14. Черняхівський Г. Кременеччина від давнини до сучасності. – Кременець. 1999.